

УДК 94(477.51):343.81-058.57-058.566

DOI 10.32755/sjeducation.2026.01.246

ДО ІСТОРІЇ ПОВСЯКДЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ В'ЯЗНІВ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ТЮРЕМНОГО ЗАМКУ

Петровська Юлія Михайлівна,

кандидат історичних наук, доцент,
начальник гуманітарного факультету
(очного та заочного навчання),

Пенітенціарна академія України
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34)

ORCID: 0009-0005-8131-2210;

Попружна Алла Василівна,

кандидат історичних наук, доцент,
начальник кафедри гуманітарних дисциплін гуманітарного
факультету (очного та заочного навчання),

Пенітенціарна академія України
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34)

ORCID: 0000-0002-5079-2865;

Єрмак Сергій Миколайович,

кандидат педагогічних наук, доцент,
директор Інституту професійного розвитку,

Пенітенціарна академія України
(14000, Україна, м. Чернігів, вул. Гонча, 34)

ORCID: 0000-0002-5069-1001

Стаття присвячена висвітленню теми повсякденного життя політичних в'язнів другої половини XIX – початку XX ст. на прикладі біографічних відомостей з життя видатних культурних та громадських діячів України, що були засуджені імперським режимом і відбували покарання в Чернігівському тюремному замку.

Метою є спроба з'ясувати, які правові приписи обумовлювали побут політичних в'язнів та що про особливості їхнього «тюремного повсякдення» можемо дізнатися на основі особистих спогадів, епістолярію, медичної документації.

Актуальність дослідження обумовлена тим, що сьогодні змінюється погляд на в'язницю, переосмислюється історичне минуле цього соціального інституту, – в'язниця має право на власну пам'ять і сама є простором пам'яті. Це дослідження дозволяє доповнити уявлення про історію пенітенціарного закладу другої половини XIX – початку XX ст., деякі аспекти повсякденного життя ув'язнених та персоналу, розглянути в'язницю як місце пам'яті.

Висновки. *Аналіз біографій відомих діячів громадського і культурного руху другої половини XIX – початку XX ст. – Семена Носа, Іллі Шрага, Віри Дейші, Ольги Коцюбинської – дозволили доповнити уявлення про побут, умови проживання, раціон харчування, лікування, соціальні комунікації політичних ув'язнених у зазначений період та більш детально уявити внутрішнє життя Чернігівського тюремного замку.*

Ключові слова: *історія повсякдення, в'язниця, політичні в'язні, Чернігівський тюремний замок.*

TO THE HISTORY OF THE EVERYDAY LIFE OF POLITICAL PRISONERS IN THE CHERNIGIV PRISON CASTLE

Petrovska Yu.,

PhD in History, Associate Professor,
Head of the Faculty of Humanities (full-time and part-time studies),
Penitentiary Academy of Ukraine,
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine)
ORCID: 0009-0005-8131-2210;

Popruzhna A.,

PhD in History, Associate Professor,
Head of the Department of Humanities,
Penitentiary Academy of Ukraine,
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine)
ORCID: 0000-0002-5079-2865;

Yermak S.,

PhD of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Director of the Institute of Professional Development,
Penitentiary Academy of Ukraine
(34 Honcha Street, Chernihiv, 14000, Ukraine)
ORCID: 0000-0002-5069-1001

The article is devoted to highlighting the topic of everyday life of political prisoners of the second half of the 19th – early 20th centuries using the example of biographical information from the lives of prominent cultural and public figures of Ukraine who were convicted by the imperial regime and served their sentences in the Chernihiv Prison Castle.

The goal is to try to find out how the life of political prisoners was determined by the legal norms of that time and, based on personal memories, to highlight the features of everyday life of Ukrainian passionaries in the Chernihiv Prison Castle.

The relevance of the study is due to the fact that today the view on the prison is changing. This study allows us to supplement the idea of the history of the

penitentiary institution of the second half of the 19th – early 20th centuries and consider it as a place of memory.

Conclusions. *The analysis of the biographies of Semyon Nos, Ilya Shrag, and Vira Deisha allowed us to supplement our understanding of the daily life, living conditions, diet, treatment methods, and social communications of political prisoners in the second half of the 19th century and to provide a more detailed picture of the inner life of the Chernihiv prison castle.*

Key words: *history of everyday life, prison, political prisoners, Chernihiv prison castle.*

Постановка проблеми та аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення повсякденного життя певних соціальних груп або соціальних інститутів є актуальним напрямом сучасної гуманітаристики. Історія повсякденності – це галузь історичного знання, яка зосереджується на комплексному вивченні способу життя, поведінки та реакцій на навколишні події. Послугуючись мікроісторичним підходом, у якому особлива увага приділяється щоденникам, листам, спогадам, особистим документам, маємо можливість доповнити уявлення про щоденні практики, особливості виживання людей в умовах ізоляції [1]. Історія повсякдення зародилася в Німеччині та має позитивні напрацювання українських істориків, зокрема і в царині практик пенітенціарної дійсності. Серед останніх – історичні дослідження О. Разиграєва [2], Ф. Акерманна [3], А. Сапронова [4], Д. Ягунова. [5], П. Кравчук [6].

Особливості перебування непересічних осіб, які в той чи інший період історії відбували покарання в пенітенціарних закладах, наділяють в'язницю новим гуманітарним потенціалом, роблять її джерелом знань для істориків та персоналу установ виконання покарання. Водночас занурення в їхні біографії надає можливість доповнення уявлень про повсякденне життя, унормоване імперською правовою системою та розпорядком пенітенціарних закладів, такої соціальної групи як «політичні ув'язнені».

Нагадаємо, що категорія «політичні в'язні» з'явилася в російській імперії, до складу якої входила і Чернігівська губернія, у другій половині XIX – початку XX ст. Саме в цей період спостерігалось поглиблення невдоволення суспільно-політичним режимом серед значної частини української інте-

лігенції. Це і спричинило появу категорії «політичні в'язні» – особи, засуджені до позбавлення волі з політичних мотивів [7]. Неможливо не погодитися з Ар'є Наєром – одним з авторів колективної монографії американських учених «Оксфордська історія в'язниць»: «Мабуть, серед усіх країн світу найбільше політичних в'язнів у XIX ст. було в Росії» [8, с. 478].

Статус «політичний в'язень» у XIX ст. визначався низкою юридичних приписів, а особливості утримання цієї категорії в'язнів проаналізовано в дослідженнях О. Григор'єва [9], В. Россіхіна [10], О. Ярмиша [11], І. Левчука [12]. Видали кілька приписів щодо особливостей утримання цієї категорії арештантів. Одним з перших був циркуляр від 13 липня 1880 р. – «Тимчасові правила утримання та перезаслання політично неблагонадійних, призначених до заслання». Ці правила визначали умови транспортування політичних в'язнів. Вимога утримання політичних в'язнів в одиночних камерах була закріплена 29 лютого 1886 р. у «Правилах утримання політичних арештантів у губернських та повітових замках». Також були внесені обмеження щодо читання книг політичними в'язнями. Відтепер дозволялося використовувати книги винятково пізнавального та наукового змісту [9].

Посилення революційних настроїв та поглиблення суспільно-політичної кризи призвело до того, що 16 квітня 1904 р. міністр юстиції затвердив «Правила утримання в тюрмах цивільного відомства політичних арештантів». Після поразки революції 1905–1907 рр. режим утримання політичних ув'язнених став ще жорсткішим – суворий нагляд за ними та майже повна ізоляція від зовнішнього світу. Зокрема, щоб позбавити «політичних» духовного зв'язку зі «свободою», їм було заборонено отримувати свіжі газети й журнали. Водночас політичним в'язням дозволяли займатися розумовою працею, хоча і в обмежених масштабах [9].

Аби краще уявити повсякдення Чернігівського тюремного замку, нагадаємо, що остаточно заклад постав у 1806 р. Назва «тюремний замок» згадувалася в офіційних документах того часу. Протягом XIX ст. збільшувалася кількість населення міста, відповідно кількість в'язнів у замку постійно зростала, що

спонукало владу перебудовувати замок протягом XIX ст. У 1849 р. дерев'яні флігелі та кам'яний корпус замінили на кам'яний двоповерховий корпус. У «Технической описи здания, занимаемым тюремными замками» від 30 грудня 1881 р. зазначалося, що тюремний замок складається з кам'яного двоповерхового корпусу, перекритого залізом, з трьома флігелями та чотирма баштами, у яких розміщувалися кухня, лазня, майстерня та цейхгауз. На харчування одного арештованого передбачалось виділення 5 коп. на добу (пізніше – 6 коп.), а для пересильних – 10 коп. Для лікування хворих арештантів була влаштована лікарня, де ув'язнені могли перебувати на постійному й амбулаторному лікуванні. У 1898 р. розробили кошторис на проведення до замку водогону. У 1896 р. при замку було організовано бібліотеку з літературою «духовно-морального змісту», для якої від початку заснування закупили 471 примірник книг [13].

Станова нерівність серед ув'язнених була поширеним явищем для тюремних закладів того часу. «Їхня доля не йде ні в яке порівняння з долею бідняків» [8, с. 478]. Доказом цього можна назвати той факт, що політичні арештанти з привілейованого стану мали можливість харчуватися за свій рахунок. Зокрема, український фольклорист, етнограф, лікар, громадсько-політичний діяч, співзасновник Чернігівської «Громади», виходець зі збіднілого дворянства Степан Ніс був заарештований у липні 1863 р. за звинуваченням у зберіганні, поширенні нелегальних видань та за «образу дією» поліцмейстера. Майже місяць Ніс провів в одиночній камері Чернігівського тюремного замку, опісля був переведений до Петербурга, де провів майже рік. У Чернігівському обласному архіві збереглася справа, завдяки якій дізнаємося, що, перебуваючи під арештом, він захворів на «кишково-жовчну гарячку». «Городовий» лікар склав рапорт до лікарської управи (рис. 1) з проханням надати розпорядження про доставку зручного ліжка і чистої білизни з богоугодного закладу для арештованого Носа [14].

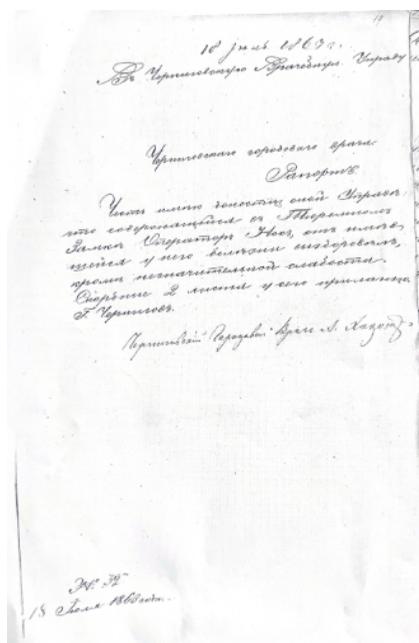

Рис. 1. Рапорт міського лікаря до Чернігівської лікарської управи про одужання Степана Носа. 1863 р. [14, с. 19]

У 1893 р. через революційну діяльність була відправлена під домашній арешт, а згодом на 3 місяці до Чернігівського тюремного замку українська революціонерка, громадська діячка, засновниця першої української школи в Чернігові, майбутня дружина Михайла Коцюбинського Віра Дейша. Незабаром влада не дозволила їй узяти участь у похованні матері – Юлії Дейші. Невдовзі Віру перевели до Варшавської тюрми в одну камеру, спогади про яку висвітлюють типове начиння тогочасної камери тюремних замків: «Кам'яний темний мішок зі слизькою від вогкості й бруду долівкою, по якій удень повзали стоноги, а вночі зчиняли метушню пацюки, з парашею в кутку, від якої тяжко було дихати; з віконцем десь там, під стелею, яке пропускало крізь ґрати сумне непевне сіре світло зимового дня. Два кроки вперед, два – назад», – таким згадувала місце свого ув'язнення Віра Дейша.

Згодом ув'язнення до Чернігівського тюремного замку не оминула й рідна сестра письменника Ольга Коцюбинська: «І знову в'язниця, тісна вогка камера ... одна з найстаріших. ... служниця Коцюбинських – приносила передачу Ользі: домашній обід, інколи дещо з білизни, одягу» [15].

За антиімперську діяльність (підписання Виборзької відозви) у 1908 р. відбув тримісячне ув'язнення в Чернігівському тюремному замку український громадський діяч, чернігівський адвокат, депутат І Державної думи Російської імперії Ілля Шраг, який був відомим і авторитетним у Чернігові. Мабуть, цим пояснюється, що, незважаючи на посилення після 1905–1907 рр. режиму утримання політичних в'язнів, суворий нагляд за ними та майже повну ізоляцію від зовнішнього світу, йому дозволяли побачення з родиною і друзями, читання історичної літератури, яку Шраг залюбки популяризував серед наглядачів. Також він вів «тюремний зошит», у якому конспектував перелік прочитаних книжок та осіб, з якими листувався. Проте зазначав щодо нестачі газет і журналів, читання яких було під забороною, аби позбавити «політичних» духовного зв'язку зі «свободою» [16].

Політичним в'язням дозволяли займатися за ґратами розумовою працею, хоча і в обмежених масштабах. Зберігся лист І. Шрагу від М. Василенка: «Мені доведеться відсидіти рік у тюрмі. Надзвичайно важливо мені отримати одиночку, щоб мати можливість навчатися. Я хочу готуватися до магістерського екзамену... . У Києві в тюрмах порядки жакливі, а головне – це вогнища холерної і тифозної епідемії. Одиночку ж... отримати неможливо». Згодом він повідомив І. Шрагу, що після деяких клопотань і протекції вирішив влаштуватися в СПб у Крестах [16].

Висновки. Отже, перебування в Чернігівському тюремному замку політичних в'язнів відрізнялося від інших категорій. Аналіз біографій етнографа Семена Носа, адвоката і політичного діяча Іллі Шрага, громадської активістки Віри Дейші дозволив доповнити уявлення про побут, умови проживання, харчування, можливості лікування, соціальні комунікації політичних ув'язнених у другій половині ХІХ ст. та більш детально уявити внутрішнє життя закладу. Очевидно, що повсякден-

не життя представників інших соціальних спільнот та інших причин осудності було обумовлено іншими цінностями, життєвими стратегіями та нормативними документами.

Відомості про видатних діячів України другої половини XIX ст. – початку XX ст., правові приписи цього періоду про умови перебування політичних в'язнів у пенітенціарних закладах Російської імперії доповнюють уявлення про повсякдення персоналу та ув'язнених, зокрема і в Чернігівському тюремному замку, надаючи йому статус місця пам'яті, пов'язаного з перебуванням видатних українців, політичних в'язнів Російської імперії.

Список використаних джерел

1. Ганусин О. Повсякденні практики та історія повсякдення: методологія дослідження. URL: <https://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/18497/18534>.

2. Разиграєв О. Повсякдення в'язня в пенітенціарних закладах II Речі Посполитої: вибрані аспекти (за матеріалами Волині та Східної Галичини). *Український історичний журнал*. 2020. № 4. С. 85–96. URL: <https://www.istvolyn.info/storage/uploads/fpSR13u8lWPSrWgAsW9QMC4lX2ELPWditi9t7cAQ.pdf>.

3. Акерманн Ф. Тюрма і місто: 150 років дискусій про закриття Бригідок. URL: <https://uamoderna.com/md/ackermann-brygidky/>.

4. Сапронов А. Полковий секвестр Гетьманщини: зовнішній вигляд і стан споруди на середину XVIII ст. *Місто: історія, культура, суспільство*. 2018. № 5. С. 31–45. URL: <http://mics.org.ua/wp-content/uploads/2018/07/%D0%A1%D0%B0%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2-1.pdf>.

5. Ягунов Д. Політичні повстання як один з чинників кризи державного управління радянською в'язничною системою. URL: <https://dmytro-yagunov.at.ua/publ/2-1-0-5>.

6. Кравчук П. Місця ув'язнення у Південній Україні як складова державного господарства: остання чверть XVIII – перша половина XIX століття. *Музейний вісник*. 2014. № 14. С. 142–162. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kravchuk_Pavlo/Mistsia_uviaznennia_u_Pivdennii_Ukraini_ia_k_skladova_derzhavnoho_hospodarstva_ostannia_chvert_XVIII.pdf

7. Бажан О. Г. Політичні в'язні. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Politychni_viazni.

8. Оксфордська історія в'язниць. Практика покарання в західному суспільстві / за ред. Н. Морріса і Д. Дж. Ротменас. Київ : Весвіт, 2009. 560 с.

9. Григор'єв О. М. Пенітенціарна теорія та практика в Російській імперії в кінці XVIII – на початку XX століття: історико-правове дослідження (на прикладі українських губерній): автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Київ: Київ. нац. ун-т внутр. справ, 2007. 21 с.

10. Россіхін В. В. Пенітенціарна система Російської імперії в XIX – на початку XX ст. на матеріалах українських губерній: автореф. дис. ... канд. юрид. наук. Харків: Нац. юрид. акад. України імені Ярослава Мудрого, 2005. 22 с.

11. Ярмиш О. Н. Каральний апарат самодержавства в Україні в кінці XIX – на початку XX ст. Харків: Консум, 2001. 286 с.

12. Левчук І. Політичні в'язні в Російській імперії (друга половина XIX ст. – поч. XX ст.). URL: <https://core.ac.uk/download/pdf/153585907.pdf>.

13. Ворушило О., Попружна А. До історії Чернігівського тюремного замку. *Кримінально-виконавча система України та її роль у розбудові правової і соціальної держави*: матеріали IX заочної Всеукраїнської науково-практичної конференції (м. Чернігів, 17 червня 2022 р.). Чернігів: Академія ДПтС, 2022. С. 28–31.

14. Державний архів Чернігівської обл. Ф.139. Опис 1. Справа 268. 44 арк.

15. Коцюбинська І. Спогади і розповіді про М. М. Коцюбинського. Київ: Дніпро. 1965.

16. Демченко Т. П. «Батько Шраг». Чернігів: РВК «Деснянська правда», 2008. 264 с.

References

1. Ganusyn, O. (2024), Everyday practices and the history of everyday life: research methodology, available at: <https://perspectives.pp.ua/index.php/vno/article/view/18497/18534>.

2. Razygrayev, O. (2020), "Everyday life of a prisoner in penitentiary institutions of the Second Polish-Lithuanian Commonwealth: selected aspects (based on materials from Volhynia and Eastern Galicia)", *Ukrainian Historical Journal*, № 4, pp. 85–96, available at: <https://www.istvolyn.info/storage/uploads/fpSR13u8lWPSrWgAsW9QM C4lX2ELPWditi9t7cAQ.pdf>.

3. Ackermann, F. (2020), The prison and the city: 150 years of debate about the closure of Bridgdock, available at: <https://uamoderna.com/md/ackermann-brygidky>.

4. Sapronov, A. (2018), "The regimental sequestration of the Hetman region: appearance and condition of the building in the middle of the 18th century", *City: History, Culture, Society*, № 5, pp. 31–45, available at: <http://mics.org.ua/wpcontent/uploads/2018/07/%D0%A1%D0%B0%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%B2-1.pdf>.

5. Yagunov, D. (n. d.), Political uprisings as one of the factors of the crisis of state management of the Soviet prison system, available at: <https://dmytro-yagunov.at.ua/publ/2-1-0-5>.

6. Kravchuk, P. (2014), "Places of imprisonment in southern Ukraine as a component of the state economy: the last quarter of the 18th – the first half of the 19th century", *Museum Bulletin*, № 14, pp. 142–162, available at: https://shron1.chtyvo.org.ua/Kravchuk_Pavlo/Mistsia_uvia_znennia_u_Pivdennii_Ukraini_iak_skladova_derzhavnoho_hospodarstva_ostannia_chvert_XVIII.pdf.

7. Bazhan, O. G. (n. d.), Political prisoners, available at: http://www.history.org.ua/?termin=Politychni_viazni.

8. The Oxford History of Prisons. The practice of punishment in Western society (2009), edited by N. Morris and D. J. Rothman, Vsesvit, Kyiv, 560 p.

9. Grigoriev, O. M. (2007), Penitentiary theory and practice in the Russian Empire in the late 18th – early 20th centuries: historical and legal research (on the example of Ukrainian provinces) : abstract of Candidate of Law dissertation, National University of Internal Affairs, Kyiv, 21 p.

10. Rossikhin, V. V. (2005), Penitentiary system of the Russian Empire in the 19th – early 20th centuries. on the materials of Ukrainian provinces : abstract of Candidate of Law dissertation, Yaroslav the Wise National Academy of Law of Ukraine, Kharkiv, 22 p.

11. Yarmysh, O. N. (2001), The penal apparatus of the autocracy in Ukraine at the end of the 19th – beginning of the 20th century, Konsum, Kharkiv, 286 p.

12. Levchuk, I. (2016), Political prisoners in the Russian Empire (second half of the 19th century – beginning of the 20th century), available at: <https://core.ac.uk/download/pdf/153585907.pdf>.

13. Vorushilo, O. and Popruzhna, A. (2022), "To the history of the Chernihiv prison castle", *The criminal and executive system of Ukraine and its role in the development of a legal and social state* : materials of the 10th correspondence All-Ukrainian scientific and practical conference (Chernihiv, June 17, 2022), Academy of the State Penitentiary Service, Chernihiv, pp. 28–31.

14. State archive of Chernihiv region, F. 139, Description 1, Case 268.

15. Kotsiubynska, I. (1965), Memories and stories about M. M. Kotsiubynsky, Dnipro, Kyiv.

16. Demchenko, T. P. (2008), "Father Shrag", RVK "Desnyanska Pravda", Chernihiv, 264 p.

Дата першого надходження статті до видання: 05.02.2026.

Дата прийняття статті до друку після рецензування: 14.02.2026.

Дата публікації (оприлюднення): 23.03.2026.